

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
ІМЕНІ МИКОЛИ ЯРМАЧЕНКА**

СКЛЯНСЬКА ОЛЬГА ВАДИМІВНА

УДК 159.922.76:364.622-053.3(043.3)

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ
ІЗ БЛИЗЬКИМ ДОРОСЛИМ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка, Національна академія педагогічних наук України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Компанець Наталія Миколаївна,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
відділ інклюзивного навчання,
старший науковий співробітник.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Скрипник Тетяна Вікторівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
кафедра спеціальної та інклюзивної освіти,
професор;

кандидат психологічних наук
Березка Софія Вікторівна,
Донбаський державний педагогічний університет,
кафедра практичної психології,
асистент.

Захист відбудеться «23» грудня 2019 року о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д **26.450.02** в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України за адресою: м. Київ, вул. М. Берлінського, 9 (зала засідань).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9).

Автореферат розіслано «22» листопада 2019 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

А.В. Замша

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасне суспільство ставить перед психологічною наукою та практикою низку актуальних завдань, одним із яких є пошук шляхів надання ефективної психологічної підтримки вразливим верствам населення, серед яких особливе місце належать родинам, які виховують дітей із порушеннями розвитку. Виховання дитини з порушеннями розвитку є серйозним викликом для батьків, адже вимагає від них прилаштувати стиль життя усієї родини з урахуванням потреб і можливостей їхньої дитини. Це також позначається на соціально-психологічному кліматі сім'ї, інтенсивності й характері соціальних контактів родини загалом, у батьків часто виникає потреба в створенні для них особливих умов професійної діяльності для уможливлення вчасного і якісного догляду ними за дитиною. Особливо гостро ця проблема постає в контексті виховання дитини з порушеннями розвитку в ранньому віці. Позаяк народження такої дитини часто стає неочікуваним для батьків, що зумовлює переживання ними шоку, відчуття руйнування їхніх очікувань, почуття провини та власної безпорадності щодо виховання дитини з порушеннями розвитку.

Водночас на ранніх етапах онтогенезу саме роль дорослого, який опікується дитиною, є ключовою детермінантою її розвитку (Дж. Боулбі, Д. Віннікот, Л. Виготський, М. Ейнсворт, Д. Ельконін, М. Лісіна, Дж. Льюїс, М. Малер, Р. Мухамедрахімов, М. Папушек, Х. Папушек, Дж. Робертсон, Д. Стерн, А. Фрейд, З. Фрейд, Р. Шпіц та ін.). Існує опосередкований, а часто безпосередній зв'язок якості, змісту, форм та інтенсивності соціальної взаємодії, що формується між дитиною і дорослим, із показниками її фізичного розвитку (Г. Бреслав, Т. Кувшинова, С. Чигасова), формування здатності до саморегуляції (Т. Барановська, В. Дружинін, Дж. Канжер О. Любимова, Р. Нассен та ін.), розвитком моторної та пізнавальної сфер (Б. Борьсон, М. Кістяковська, М. Лісіна, Ю. Разєнкова та ін.), особливостями вибудовування нею соціальних стосунків із іншими в її подальшому житті (Дж. Боулбі, К. Бріш, О. Захарова, М. Ейнсворт, Е. Еріксон, О. Кернберг, М. Лісіна, Х. Папушек, М. Папушек та ін.).

Теоретичний аналіз засвідчує, що проблема соціальної взаємодії дітей із порушенням розвитку з дорослим, який нею опікується, представлена в психологічній науці порівняно вибірково. Адже, більшість досліджень в цьому напрямі зосереджені на вивченні лише одного із суб'єктів такої соціальної взаємодії – або формування соціальних навичок у дітей (Л. Аксьонова, І. Арінцина, С. Аттерміер, П. Ведезі, З. Гуріна, К. Дженс, Н. Джонсон-Мартин, Л. Кумін, М. Льюїс, К. Мішина, Ю. Разєнкова, О. Смірнова, Д. Стерн, О. Стребелева, Р. Фьюэлл, Б. Хаккер, Д. Хьюз та ін.), або специфіку поведінки й ставлень дорослих щодо дитини з порушеннями розвитку (О. Афанасьєва, Д. Балдуїн, П. Бернштейн, О. Близнюк, Р. Бранд, І. Виродова, І. Деснова, А. Душка, О. Захарова, М. Кішор, Л. Костер, А. Кравцова Т. Кудріна, Г. Кукуруза, І. Макаренко, К. Мідоу-Орланс, Г. Осада, М. Папушек, Х. Папушек, О. Пальмов, О. Романчук, О. Соловійова, Н. Тюріна, В. Ткачова, Г. Хворова, О. Царькова та ін.). Різна методологія таких досліджень не складає належного підґрунтя для чіткого теоретичного окреслення специфіки соціальної взаємодії дитини з порушеннями розвитку із близьким дорослим як цілісного соціально-психологічного утворення – діади.

Водночас за результатами теоретичного аналізу маємо констатувати, що більшість наукових студіювань щодо проблеми соціальної взаємодії присвячено переважно дітям із порушеннями розвитку дошкільного віку (Н. Дишлова, В. Кисличенко, Н. Манько, І. Марченко, І. Недозим, І. Омельченко, Т. Скрипник, Ю. Рібцун та ін.), молодшого шкільного віку (Г. Бреслав, Т. Ілляшенко, Т. Калініна, В. Кобильченко, О. Проскурняк, Н. Стадненко, О. Тельна) та підліткового віку (О. Бабяк, Т. Березовська, Г. Грибанова, О. Дмитрієва, Н. Кондратьєва, Н. Масленкова, А. Шамне та ін.). Водночас вирішення цієї проблеми в контексті особливостей розвитку в ранньому дитинстві досі не знайшло ґрунтовного представлення у наукових розвідках.

В контексті наукового вивчення окресленої проблеми особливої актуальності набуває розв'язання завдання щодо розроблення ефективних технологій психологічного впливу для оптимізації процесу соціальної взаємодії в діаді «дорослий – дитина з порушеннями розвитку раннього віку», що є затребуваним практиками центрів раннього втручання, створення яких є частиною Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей.

Актуальність означеної проблеми, її практична цінність та недостатня розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Формування соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Інституту спеціальної педагогіки НАПН України «Реформування змісту спеціальної освіти дітей з особливими потребами» та комплексної теми відділу інклюзивної освіти «Теоретико-методичне забезпечення інклюзивного навчання дошкільників з особливими потребами в умовах модернізаційних змін в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U00337).

Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої ради Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (протокол № 8 від 26.10.2015 р.) та узгоджено на засіданні Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 15.12.2015 р.).

Мета дослідження полягає в розробленні науково обґрунтованої і експериментально апробованої програми формування соціальної взаємодії в діаді «близький дорослий – дитина раннього віку з порушеннями розвитку».

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. За результатами теоретичного аналізу визначити зміст та структуру соціальної взаємодії як соціально-психологічного явища, окреслити особливості соціальної взаємодії дитини з дорослим на ранніх етапах онтогенезу.

2. Обґрунтувати структурно-динамічну модель формування соціальної взаємодії дорослого з дитиною в ранньому віці.

3. Емпірично встановити та описати специфіку соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку з близьким дорослим.

4. Теоретично обґрунтувати, розробити та апробувати програму формування соціальної взаємодії в діаді «дитина раннього віку з порушеннями розвитку – близький дорослий».

Об'єкт дослідження – психосоціальний розвиток дитини раннього віку з порушеннями розвитку.

Предмет дослідження – особливості формування соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: положення культурно-історичної теорії розвитку психіки щодо соціального оточення як джерела розвитку дитини в ранньому віці (Л. Виготський, О. Леонтьєв, О. Лурія, Л. Божович, О. Запорожець та ін.); уявлення про розвиток дитини раннього віку в контексті стосунків з матір'ю (З. Фрейд, А. Фрейд, М. Кляйн, Д. Віннікот, М. Малер та ін.) та з близьким дорослим (Дж. Боулбі, Д. Стерн, Р. Мухамедрахімов та ін.); положення розвитку форм спілкування в дошкільному віці (М. Лісіна, О. Смірнова, Л. Галігузова, С. Мещерякова та ін.); положення системного підходу до вивчення процесів взаємного впливу та взаємозумовлення соціальних дій (Б. Ананьєв, В. Кузьмін, Б. Ломов та ін.); положення теорії конвергенції двох факторів дитячого розвитку про взаємодію біологічних та соціальних детермінант розвитку дитини (В. Штерн та ін.); теоретико-методологічні основи психологічного супроводу (Т. Ілляшенко, В. Кобильченко, А. Обухівська, А. Овчарова, В. Панок, О. Романенко, Т. Титаренко та ін.); принцип єдності діагностики та корекції (Д. Ельконін, І. Дубровіна В. Лубовський та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс взаємоузгоджених методів:

теоретичні: теоретичний аналіз літературних джерел – для визначення змісту поняття «соціальна взаємодія дитини раннього віку»; узагальнення та систематизація для системного опису поняття «якісна взаємодія» та визначення чинників формування соціальної взаємодії в ранньому віці; метод структурно-функціонального моделювання – для побудови моделей досліджуваного явища;

емпіричні: комплекс психодіагностичних методик для виявлення особливостей сформованості компонентів соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку з близьким дорослим, таких як: емоційний за показниками сформованості соціально-емоційної сфери дитини та її емоційної залученості до взаємодії, чутливості дорослого, поведінкових проявів емоцій дорослого та його здатності регулювати стан дитини, задоволеність дорослого емоційним благополуччям родини (шкала «Соціальний розвиток» опитувальника KID/RCDI-2000, блок «Емоційне прийняття» опитувальника ОДБЕС О. Захарової, шкала «Емоційна взаємодія» авторської методики діагностики соціальної взаємодії, шкала «Емоційне благополуччя» опитувальника «Якість життя родини» (FQOL); просторово-часовий за показниками сформованості моторної сфери дитини, темпоральних особливостей активності дорослого та дитини (шкала «Загальна моторика» опитувальника KID/RCDI-2000, шкала «Просторово-часова організація взаємодії» авторської методики діагностики соціальної взаємодії); предметний за показниками сформованості когнітивної сфери та дрібної моторики дитини, здатності дорослого організувати предметний простір відповідно до потреб дитини та залучати предмети до взаємодії (шкала «Дрібні рухи» опитувальника KID/RCDI-2000, шкала «Організація предметного середовища» авторської методики діагностики соціальної взаємодії); мотиваційний за показниками ініціативності та інтересу дитини, здатності дорослого надавати підтримку та навчаючу допомогу дитині, задоволеності дорослого виховною функцією родини (шкала «Підтримка

активності дитини» авторської методики діагностики соціальної взаємодії, шкала «Надання емоційної підтримки» опитувальника ОДБЕС О. Захарової, шкала «Виховання» опитувальника «Якість життя родини (FQOL); комунікативний за показниками сформованості рецептивного та експресивного мовлення дитини, ініціативність дорослого в спілкуванні з дитиною, розуміння її сигналів та респонсивність, задоволеності дорослого сімейною взаємодією (шкали «Розвиток мовлення» та «Розуміння мови» опитувальника KID/RCDI-2000, шкала «Спілкування» авторської методики діагностики соціальної взаємодії, шкала «Сімейна взаємодія» опитувальника «Якість життя родини» (FQOL); формувальний експеримент для апробації програми формування соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим.

математично-статистичні: групування, кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції r-Пірсона) – для встановлення кореляційних взаємозв'язків між показниками відставання в розвитку дитини та показників сформованості соціальної взаємодії за допомогою лінійного кореляційного аналізу, t-статистика (t-критерій Стьюдента) – для встановлення значущості міжгрупових розбіжностей; кількісний та якісний аналіз емпіричних показників соціальної взаємодії в діадах, отриманих в ході структурованого спостереження.

Вірогідність дослідження забезпечується: науково-теоретичним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті, предмету та завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричного матеріалу; ефективністю експериментальної апробації практичних результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження: Комунальний заклад освіти «Дніпропетровський обласний методичний ресурсний центр» Дніпропетровської обласної ради», Комунальний заклад «Інклюзивно-ресурсний центр «Сузір'я» Кам'янської міської ради, Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр» Нікопольської міської ради, Комунальний заклад освіти «Криворізький спеціальний багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр №1» Дніпропетровської обласної ради.

Експериментальну вибірку склали 84 особи, з них – 42 дитини з порушеннями розвитку та 42 дорослих (матері, батьки, бабусі).

Наукова новизна здобутих результатів полягає у тому, що:

вперше:

- теоретично обґрунтовано та експериментально підтверджено компонентну структуру соціальної взаємодії дітей раннього віку з близьким дорослим, що конкретизується в показниках сформованості емоційного, просторово-часового, предметного, мотиваційного та комунікативного компонентів, взаємоузгоджене функціонування яких формує соціальну взаємодію як цілісне явище системного характеру;

- розроблено структурно-динамічну модель формування соціальної взаємодії дітей раннього віку з близьким дорослим, що містить такі складові як: суб'єкти взаємодії (дитина, дорослий); компоненти соціальної взаємодії (зміст яких розкрито залежно від суб'єкта взаємодії); рівні соціальної взаємодії (рівень циклічних

причинно-наслідкових соціальних дій, рівень діади «дитина-дорослий», рівень дитячо-батьківських стосунків);

- емпірично встановлено специфіку соціальної взаємодії дітей з порушеннями розвитку раннього віку з близьким дорослим, що виявляється у недостатній сформованості усіх структурних компонентів соціальної взаємодії та її діадичних характеристик (діалогічності та узгодженості), що зумовлено як особливостями дитини (стан здоров'я, обмеження розумових, емоційних та регулятивних функцій, загальна уповільненість психічного реагування), так і дорослого (перманентний стресовий стан, труднощі адаптації до особливостей поведінки та потреб дитини, неадекватні вимоги до дитини, недостатня обізнаність щодо способів спілкування та навчання дитини) як суб'єктів взаємодії;

- виявлено прямий зв'язок між труднощами формування діади «дитина раннього віку з порушеннями розвитку – близький дорослий» і рівнем розвитку дитини та оцінкою дорослими якості життя родини;

- розроблено програму формування соціальної взаємодії в діаді «дитина раннього віку з порушеннями розвитку – близький дорослий», яка складається з теоретичного блоку, що конкретизує мету, завдання і принципи психологічного впливу, та практичного блоку, який визначає етапи практичної діяльності психолога (діагностичний, формувальний зі змістовою і методичною складовими та моніторинговий); за результатами апробації доведено ефективність застосування програми для забезпечення позитивної прогресивної динаміки у стані сформованості структурних компонентів та діадичних характеристик соціальної взаємодії;

поглиблено і уточнено:

- розуміння структури соціальної взаємодії, яку розкрито як таку, що має ієрархічно рівневу організацію, початковий рівень якої утворюється циклічними причинно-наслідковими соціальними діями суб'єктів; другий рівень втілюється у формуванні узгоджених соціальних дій опосередкованих стійким діадним соціальним зв'язком; найвищий рівень виражається в усталених формах спільних дій, які регулюються соціальними нормами;

- роль фізичних, психологічних, соціальних чинників у формуванні соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку з близьким дорослим;

подальшого розвитку набули:

- уявлення про психосоціальний розвиток дитини з порушеннями розвитку в ранньому дитинстві, що характеризується поетапним формуванням діадного соціального зв'язку між дитиною та дорослим, що характеризується набуттям нових характеристик їхньої соціальної взаємодії (діалогічності, узгодженості, взаємності);

- положення про застосування принципу єдності діагностики та корекції в організації допомоги дітям з порушеннями розвитку в ранньому віці;

- уявлення про соціальну взаємодію як універсальний чинник психосоціального розвитку дітей раннього віку незалежно від їх нозологічної категорії;

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- структурно-динамічна модель соціальної взаємодії може бути покладена в основу подальших наукових досліджень проблеми соціальної взаємодії;

- розроблена авторська методика діагностики соціальної взаємодії може бути застосована фахівцями центрів раннього втручання, інклюзивно-ресурсних центрів, закладів освіти для вивчення особливостей взаємин у родинах, які виховують дітей з порушеннями розвитку;

- розроблена та апробована програма формування соціальної взаємодії дитини раннього віку з порушеннями розвитку може бути використана як змістовий модуль системи психологічного супроводу родин дітей з особливими потребами;

- отримані результати дослідження можуть бути використані при підготовці навчальних матеріалів до підготовки, перепідготовки та підвищенні кваліфікації фахівців психологічного профілю, зокрема, з дисциплін «Спеціальна психологія», «Вікова психологія», «Психологія особистості», «Психологія соціальної роботи», а також при підготовці інформаційних матеріалів та практичних занять із батьками дітей з особливими потребами.

Результати дослідження впроваджено в практичну діяльність закладів освіти, що підтверджено відповідними документами: Комунальний заклад освіти «Криворізький спеціальний багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр №1» Дніпропетровської обласної ради (довідка №317 від 06.12.2018), Комунальний заклад освіти «Дніпропетровський обласний методичний ресурсний центр» Дніпропетровської обласної ради» (довідка №3 від 21.01.2019), Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр» Нікопольської міської ради (довідка № 8 від 11.02.2019), Комунальний заклад «Інклюзивно-ресурсний центр «Сузір'я» Кам'янської міської ради (довідка № 01-16/22 від 20.02.2019), Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр Івано-Франківської міської ради» (довідка від 12.04.2019), Комунальна установа «Другий інклюзивно-ресурсний центр» Житомирської міської ради (довідка №40 від 17.04.2019), Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр» Токмацької районної ради Запорізької області (довідка №30 від 17.04.2019), Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр» Тернопільської районної ради Тернопільської області (довідка №05-11 від 19.04.2019), Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр» Черкаської міської ради (довідка №21 від 25.04.2019), комунальна установа «Павлоградський інклюзивно-ресурсний центр» (довідка № 28 від 16.05.2019).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на конгресах, науково-практичних конференціях та семінарах різного рівня, зокрема на *міжнародних*: International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms: Conference Proceeding» (м. Тбілісі, 2017), «Тенденції розвитку психології та педагогіки» (м. Київ, 2017), «Актуальні проблеми психології і педагогіки» (м. Харків, 2017), «Психологія і педагогіка на сучасному етапі розвитку наук: актуальні питання теорії і практики» (м. Одеса, 2017), «Інклюзія в новій українській школі: виклики сьогодення» (м. Київ, 2017), «Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук» (м. Харків, 2018), «Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук» (м. Одеса, 2018), «Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні» (м. Львів, 2018), Eurllyaid Conference «Early Childhood Intervention: changing paradigms through participatory practices with families. Professionals and society» (м. Харків, 2018);

всеукраїнських: «Досягнення та перспективи розвитку психологічної служби системи освіти Дніпропетровщини» (м. Дніпро, 2016), «Супровід дитини із синдромом Дауна у дошкільному віку» (м. Дніпро, 2016), «Педагогіка та психологія: стратегії, технології, інновації» (м. Київ, 2017), «Рання реабілітація дітей з порушеннями психофізичного розвитку» (м. Київ, 2017), «Методична допомога батькам, що навчають та виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку» (м. Київ, 2017), «Освіта осіб з особливими потребами: виклики сьогодення» (м. Київ, 2018), «У вас особлива дитина» (м. Київ, 2018); *на засіданнях* відділу інклюзивного навчання Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (2016-2018).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження відображено в 15 публікаціях, з них: 6 одноосібних статей, у тому числі 1 у науковому періодичному виданні інших держав та 5 у наукових фахових виданнях України, з яких 3 статті у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз; 9 публікацій апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (222 найменування, у тому числі 74 іноземною (англійською) мовою), додатків. Загальний обсяг роботи становить 206 сторінок, з них основний зміст викладено на 169 сторінках. У тексті міститься 14 таблиць та 13 рисунків на 13 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання роботи; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено дані щодо апробації та впровадження основних результатів дослідження.

У першому розділі – **«Теоретико-методичні засади вивчення проблеми соціальної взаємодії дитини раннього віку з близьким дорослим»** – проаналізовано підходи до визначення змісту поняття «соціальна взаємодія»; уточнено структуру соціальної взаємодії; розкрито специфіку розвитку соціальної взаємодії дитини з дорослим в ранньому віці; розроблено структурно-динамічну модель соціальної взаємодії дитини раннього віку з дорослим; обґрунтовано ранній вік як сенситивний період формування діадних зв'язків в системі «дитина – дорослий»; висвітлено особливості соціальної взаємодії дитини з порушеннями розвитку з близьким дорослим.

За результатами теоретичного аналізу встановлено, що проблема соціальної взаємодії належить до міждисциплінарних, оскільки така взаємодія розглядається як соціально-психологічне явище й відповідно викликає інтерес представників як психологічної (Г. Андреева, А. Бодальов, О. Леонтьєв, М. Лісіна, Б. Ломов, Р. Мухамедрахімов та ін.), так і соціальної (М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, С. Радіонова, В. Савка, П. Сорокін, Н. Уманець та ін.) галузі наукового знання. Міждисциплінарний статус проблеми зумовлює і розмаїття тлумачень змісту поняття «соціальна взаємодія», зокрема його трактують як: систему взаємозумовлених соціальних дій, що полягає у циклічній причинно-наслідковій взаємозалежності дії одного суб'єкта від дії іншого суб'єкта (І. Валієв, М. Вебер, Т. Парсонс, С. Радіонова,

та ін.); процес взаємовпливу соціальних суб'єктів один на одного (П. Блау, М. Вебер, І. Жбанкова Ф. Знанецький, І. Карєпова, П. Сорокін та ін.); тип соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні (діяльністю, інформацією, досвідом) та взаємовпливі людей чи соціальних спільнот (Г. Андрєєва, Г. Дворецька, П. Кравчук, Дж. Хоманс, Ю. Шкаріна, та ін.); форму спілкування з метою узгодження дій та досягнення спільної мети (А. Бодальов, Д. Ельконін, С. Кудрявцева М. Лісіна та ін.). Втім, незважаючи на відмінності в уявленнях науковців щодо феноменології соціальної взаємодії як явища, спільним для усіх є уявлення про соціальну взаємодію як взаємозумовлені соціальні дії суб'єктів, що мають циклічний причинно-наслідковий характер.

Вчені (Д. Віннікот, Л. Виготський, Д. Ельконін, М. Кляйн, Р. Мухамедрахімов, З. Фрейд, Д. Фельдштейн та ін.) особливо наголошують на значимості ролі соціальної взаємодії у розвитку психіки та становленні особистості дитини. Позаяк саме циклічний характер соціальної взаємодії сприяє налагодженню стійких соціальних зв'язків між дитиною та дорослими, що забезпечує формування системи її соціальних стосунків з оточуючими (Дж. Боулбі, П. Блау, І. Валієв, Т. Парсонс та ін.). За результатами теоретичного аналізу (О. Грицанов, В. Дворецька, З. Самчук, Т. Христюк та ін.) висновується рівнева *структура соціальної взаємодії*: перший рівень – соціальні дії кількох суб'єктів, що мають циклічний причинно-наслідковий характер; другий рівень – соціального зв'язку, що полягає в сумісних соціальних діях, що виражається у формуванні діади цих суб'єктів як цілісності, показниками сформованості якої є діалогічність, взаємність та узгодженість соціальних дій суб'єктів; третій рівень – соціальні стосунки, що виражаються у формі стійких форм взаємодії суб'єктів, що регулюється соціальними нормами поведінки.

Констатовано, що в психологічних джерелах (Д. Ельконін, Е. Еріксон, Л. Виготський, А. Петровський та ін.) існує низка періодизацій психосоціального розвитку дитини. Спільним для зазначених підходів є уявлення, що основа майбутніх соціальних стосунків особистості закладається в ранньому віці – від народження до трьох років. Саме перше «входження» дитини в найближче соціальне середовище, яке відбувається в ранньому віці, в значній мірі детермінує характер її розвитку та подальшої соціальної адаптації (Е. Еріксон, А. Петровський та ін.).

За результатами систематизації уявлень вчених (Л. Божович, Д. Віннікот, Л. Виготський, Д. Ельконін, Е. Еріксон, М. Лісіна, З. Фрейд та ін.) щодо специфіки психосоціального розвитку дитини в ранньому віці, висновується, що соціальна взаємодія дитини з дорослим в цей період зазнає значних трансформацій у змісті й формах сумісних дій, що зумовлено зміною їх статусу як суб'єктів взаємодії, що відповідає такій тенденції: на початку раннього віку соціальна взаємодія виражається у формі «злиття» дитини з близьким дорослим, а відтак її соціальні дії безпосередньо залежать від дорослого, що виконує роль її посередника із світом; в середині вікового періоду соціальна взаємодія змінюється через автономізацію дитини, яка зумовлена появою самостійності в пересуванні і самообслуговуванні, що детермінує зміну статусу дорослого до рівня помічника дитини у взаємодії з ширшим колом оточуючих.

Вченими (М. Ейнсворт, М. Ланцбург, М. Лісіна, О. Смірнова, Г. Філіппова та ін.) визначено, що дії дорослого під час взаємодії з дитиною є ключовими чинниками психосоціального розвитку дитини в цьому віці. Саме від здатності дорослого до вияву сенситивності й респонсивності до дій дитини, здатності організувати простір

навколо дитини відповідно до потреб її розвитку, спроможності підтримувати прояви автономії дитини, адекватно і ефективно впливати на неї – залежать усталені особливості їхньої взаємодії. Відтак, роль близького дорослого в розвитку дитини раннього віку є основоположною. Соціальна взаємодія дитини з близьким дорослим в цей період характеризується поступовим налагодженням між ними соціального зв'язку на рівні формування діади «дитина – близький дорослий» як цілісного утворення.

За результатами теоретичного аналізу (З. Самчук, Т. Христюк, Д. Ельконін, М. Лісіна, М. Ейнсворт, Т. Скрипник, Р. Франк та ін.) розроблено структурно-динамічну модель соціальної взаємодії дитини раннього віку з близьким дорослим через її рівневу та компоненту структуру, що представлено на рисунку 1.

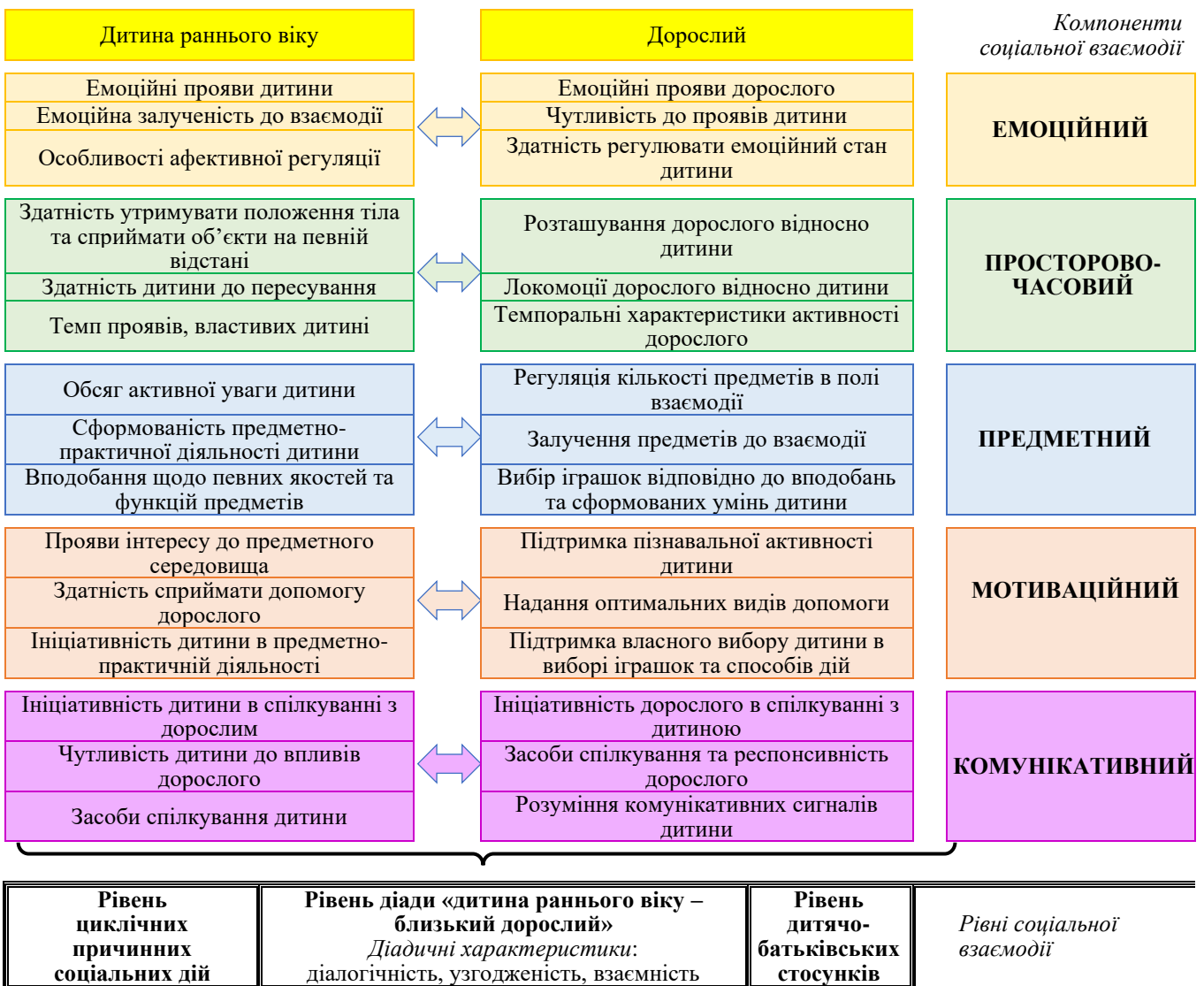

Рис. 1 Структурно-динамічна модель формування соціальної взаємодії дітей раннього віку з близьким дорослим

Формування соціальної взаємодії на рівні діади між дитиною раннього віку та близьким дорослим є надзвичайно складним і динамічним процесом, який при порушеннях розвитку дитини ускладнюється цілою низкою *чинників*: *фізичних*, серед яких порушення моторних функцій, що виражається у труднощах контролю над власним тілом та переміщенням (М. Горват, А. Кравцова, К. Крніч, Н. Міхановська, Т. Філд та ін.), функцій харчування, що обмежує або виключає взаємодію з дорослим

під час грудного вигодовування (Р. Давіла-Торес, Е. Колон, М. Уайт та ін.), сенсорних функцій орієнтування в просторі (Е. Горман, К. Данст, А. Запорожець, А. Ледерберг, К. Мидоу-Орланс, Д. Мертенс, М. Сасс-Лерье, та ін.); *психологічних*: порушення емоційної сфери, що характеризуються слабкими, відтермінованими або нетиповими емоційними реакціями (М. Вон, Д. Голдберг, Р. Томпсон та ін.), вольової сфери, що пов'язане з уповільненим розвитком у дитини здатності до саморегуляції поведінкових проявів (К. Барнард, Л. Беквіт, Дж. Келлі та ін.), порушення когнітивної сфери, що характеризуються уповільненою обробкою інформації (В. Лубовський, Дж. Бергер, К. Канінгем та ін.), комунікативної сфери, що виражається у порушенні черговості висловлювань, обмеженні голосових реакцій та реакції на мовлення дорослого, обмеженні мовленнєвих засобів (С. Декерс, А. Мастерджордж, М. Мастроджузепе, С. Паріх та ін.); *соціальних*: дефіцитом підтримки інституціональними закладами родин з дітьми з порушеннями розвитку (І. Виродова, І. Гладченко, Н. Дишлова, Р. Мухамедрахімов, О. Пальмов та ін.), труднощі соціальної адаптації та працевлаштування батьків з урахуванням потреб догляду за дитиною, перебування батьків в перманентному стресовому стані (А. Душка, А. Кравцова, Г. Кукуруза, О. Царькова, Б. Хьюджес та ін.), що зумовлюють неспроможність дорослого створити середовище розвитку для такої дитини (Р. Гаузер-Крам, К. Данст, Л. Зампіні, Т. Кудріна, А. Кравцова, Д. Мітчелл, Т. Філд та ін.).

Теоретичний аналіз свідчить, що соціальна взаємодія дітей з порушеннями розвитку раннього віку з близьким дорослим представлена в наукових дослідженнях (Р. Мухамедрахімов, Г. Одінокова, О. Пальмов, Л. Панаріна, О. Соловійова, Н. Тюріна та ін.) вибірково. Позаяк роботи в цьому напрямі зосереджуються: на одному із суб'єктів соціальної взаємодії – дорослому (О. Афанасьєва, І. Деснова, О. Захарова, Т. Кудріна, Н. Тюріна, В. Ткачова та ін.) чи дитині (І. Арінціна, З. Гуріна, Л. Кумін, Д. Хьюз та ін.); певній нозологічній групі – дітях із синдромом Дауна (Д. Бергер, С. Декерс, Л. Кумін, Г. Одінокова, О. Пальмов, Л. Панаріна, Д. Чікеті та ін.), з порушеннями зору (Е. Горман, К. Данст та ін.) чи слуху (А. Ледерберг, К. Мидоу-Орланс, Д. Мертенс, М. Сасс-Лерье та ін.), передчасно народжених дітей (К. Барнард, Л. Беквіт, М. Горват, Дж. Келлі, Т. Філд та ін.), дітей з розладами спектру аутизму тощо (А. Душка, А. Клін, М. Мастроджузепе, І. Недозим, Т. Скрипник та ін.). Відтак неможливо сформуувати цілісне уявлення про специфіку формування діадних зв'язків між дитиною з порушеннями розвитку та дорослим, а відтак і розробити якісну універсальну технологію психологічної допомоги таким родинам.

Таким чином за результатами теоретичного аналізу констатовано, що проблема соціальної взаємодії дитини раннього віку з близьким дорослим є однією з актуальних питань ранньому розвитку дитини як нормативному, так і порушеному. Дефіцит наукових досліджень особливостей соціальної взаємодії дитини з порушеннями розвитку раннього віку з близьким дорослим зумовлює виникнення нагальної потреби у вирішенні окресленого питання.

В другому розділі – **«Емпіричне дослідження особливостей соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим»** – обґрунтовано психодіагностичний комплекс для виявлення особливостей соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим; визначено особливості сформованості структурних компонентів соціальної взаємодії

на рівні діади «дитина з порушеннями розвитку раннього віку – близький дорослий»; апробовано структурно-динамічну модель соціальної взаємодії.

Зважаючи на результати теоретичного аналізу, вибірку констатувального дослідження було сформовано з родин, які мають дітей з порушеннями розвитку, без їхньої класифікації на нозологічні групи. Показниками для відбору дітей слугували наступні: затримка психічного розвитку, що спостерігалась в усіх сферах – моторній, когнітивній, емоційній, комунікативній; наявність органічних уражень центрально-нервової системи різного генезу; ранній вік від 12 до 45 місяців (сенситивний період формування соціальних зв'язків у формі діади). Таким чином було обрано 42 дитини та 42 дорослих (мати, батько чи бабуся), які найбільше часу перебувають поряд з дитиною.

Теоретичний аналіз слугував підґрунтям для розроблення та обґрунтування авторської діагностичної методики для вивчення особливостей соціальної взаємодії в діаді за компонентами, яка базується на аналізі відеозапису вільної гри близького дорослого та дитини раннього віку з порушеннями розвитку.

За результатами емпіричного дослідження встановлено, що формування соціальних зв'язків на рівні діади між дитиною раннього віку з порушеннями розвитку та близьким дорослим відбувається уповільнено, зокрема про це свідчить недостатня сформованість таких діадичних характеристик як діалогічність та узгодженість (у 83,33% діад) при сформованій взаємності соціальної взаємодії дорослого та дитини.

Порушення формування соціальної взаємодії конкретизується в дефіцитах усіх її структурних компонентів.

Констатовано значні труднощі формування *емоційного компоненту*, що виявляється: з боку дитини – у невиразності емоційних проявів (58,33%); з боку дорослого – в обмеженому репертуарі емоційних проявів (61,90%), в дефіциті чутливості та емоційного прийняття (38,09%), дефіциті здатності впливати на стан дитини в ситуаціях, коли це необхідно (30,95%). Під час дослідження встановлено існування кореляційної залежності показників розвитку дитини та рівня сформованості соціальної взаємодії. Констатовано, що дефіцит емоційного компоненту взаємодії з боку батьків (емпатія, позитивні емоції дорослого у взаємодії) пов'язаний із особливостями розвитку дитини, що зокрема позначається у відставанні темпів загального розвитку ($r=-0,45$) та розвитку навичок самообслуговування ($r=-0,40$). Також констатовано наступну залежність: позитивні почуття дорослого, що виникають при взаємодії з дитиною ($r=0,47$), вищі показники прийняття дитини ($r=0,34$) і себе в якості батьків ($r=0,47$) підвищують оцінку задоволеності дорослих благополуччям родини в цілому.

З'ясовано недостатню сформованість *просторово-часового компоненту*, що проявляється: з боку дитини – в обмеженні здатності опанувати простір через затримку її моторного розвитку (71,43%); з боку дорослого – у невідповідності швидкості звернень та дій дорослого темпам обробки інформації дитиною (83,33%).

Також спостерігається порушення формування *предметного компоненту*, що виявляється: з боку дитини – в затримці когнітивного розвитку та обмеженості розвитку дрібної моторики, а відтак і здатності до маніпуляцій предметами (78,57%), з боку дорослого – схильності дорослих обирати надто велику кількість складних для дитини іграшок (42,86%).

Встановлено, що *мотиваційний компонент* соціальної взаємодії також характеризується певними труднощами формування, що конкретизуються: з боку дитини – у низькій ініціативності (57,14%); з боку дорослого – у домінуванні під час взаємодії з дитиною та недостатній підтримці активності і заохочення ініціативи самої дитини (71,43%). Також встановлено, що обмежене надання підтримки активності дитини дорослим корелює з відставанням дитини в когнітивному розвитку ($r=-0,35$).

Встановлено, що найменш сформованим є *комунікативний компонент* соціальної взаємодії, що детерміновано: з боку дитини – значним відставанням в розвитку активного мовлення (80,95%), обмеженому розумінні зверненого мовлення (78,57%), низькою чутливістю до впливів дорослого (57,14%); з боку дорослого – у недостатній респонсивності на дії і звернення дитини (52,38%). Кореляційний аналіз дав підстави уточнити, що несформована здатність дорослого адекватно сприймати стан дитини, а значить і реагувати на нього, пов'язана з відставанням дитини в розвитку продуктивного ($r=-0,32$) та рецептивного мовлення ($r=-0,39$). Встановлено, що низькі показники відставання дитини в розвитку мовлення пов'язані з вищим рівнем задоволеності дорослих благополуччям родини ($r=-0,41$).

За результатами констатувального дослідження було емпірично підтверджено запропоновану структурно-динамічну модель, яка представляє соціальну взаємодію як цілісне явище, що характеризується функціональними взаємозв'язками між її структурними компонентами. Так, виявлено взаємозв'язок показників сформованості *предметного та емоційного компонентів*, що полягає у встановленні зв'язку між відставанням дитини в формуванні предметно-практичних дій та нижчим рівнем емпатії дорослого щодо дитини ($r=-0,35$), а також дефіцитом позитивних почуттів дорослого, що виникають при взаємодії з дитиною ($r=-0,33$). Встановлено існування зв'язку *мотиваційного та емоційного компонентів*, що виявляється у прямій залежності рівня задоволеності дорослим виховною функцією родини від сформованості безумовного прийняття ним дитини ($r=0,35$). Констатовано взаємозв'язок *комунікативного та емоційного компонентів* соціальної взаємодії, що проявляється в кореляції рівня задоволеності дорослих сімейною взаємодією (взаєморозумінням і співпрацею на основі ефективного спілкування) з більшим прагненням до тілесного контакту з дитиною ($r=0,43$), частішим наданням дитині емоційної підтримки ($r=0,33$) та більшою здатністю батьків впливати на стан дитини ($r=0,51$).

Отже, результати констатувального дослідження свідчать про порушення формування соціальної взаємодії між дитиною раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим на рівні утворення діади. Труднощі формування діади виявляються у всіх компонентах соціальної взаємодії, що зумовлено як особливостями батьків, так і дитини як суб'єктів соціальних дій. Значне відставання у формуванні соціальної взаємодії детермінує відставання різних сфер розвитку дитини та знижує оцінку якості життя дорослими. Окреслене зумовлює виникнення потреби в розробленні дієвих комплексних заходів психологічної допомоги родинам таких дітей щодо оптимізації процесу формування соціальної взаємодії в діаді «дитина – дорослий».

У третьому розділі – **«Формування взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим»** – теоретично обґрунтовано

програму формування соціальної взаємодії в діаді «дитина з порушеннями розвитку раннього віку - близький дорослий»; представлено організаційно-методичні засади апробації програми формування соціальної взаємодії; доведено ефективність застосування програми формування соціальної взаємодії для утворення діадичного зв'язку в системі «дитина з порушеннями розвитку раннього віку – близький дорослий».

Методологічну основу програми формування соціальної взаємодії склали засадничі положення низки підходів, зокрема: гуманістичного (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.) про цінність індивідуальності кожної особистості, партнерську позицію у взаємодії фахівця і клієнта та врахування індивідуальних потреб та обмежень клієнта в психологічному консультуванні; феноменологічного (Ф. Брентано, Е. Гуссерль, М. Мерло-Понті, М. Шеллер та ін.) щодо вивчення суб'єктивних аспектів взаємодії з допомогою детального і неупередженого опису та уваги до процесу їх переходу з одного стану в інший; системного (Б. Ананьєв, В. Кузьмін, Б. Ломов та ін.) про властивість системи змінюватись через зміни в одному з її структурних елементів; індивідуального (Л. Виготський, С. Рубінштейн, В. Кобильченко, А. Овчарова, В. Соколов, Т. Титаренко та ін.) про розроблення індивідуальної програми формування соціальної взаємодії для кожної окремої діади, принцип єдності діагностики та корекції (Д. Ельконін, І. Дубровіна В. Лубовський та ін.) в розробленні цілісної програми узгоджених діагностичних та формуючих заходів.

Структура програми містить теоретичний та практичний блоки. Теоретичний блок представлений метою, завданнями, принципами впливу. Практичний блок складають етапи практичної роботи, напрями психологічного впливу на стан сформованості компонентів соціальної взаємодії, методи психологічного впливу (див. рис. 2).

Апробація програми проводилась в експериментальній групі (ЕГ), основу якої склали 24 учасники (12 діад «дорослий – дитина з порушеннями розвитку раннього віку»). Контрольну групу (КГ) також склали 24 учасники (12 діад «дорослий – дитина з порушеннями розвитку раннього віку»).

За результатами апробації встановлено, що в експериментальній групі значимо підвищився рівень сформованості діадних зв'язків між дитиною та близьким дорослим, що проявляється у зростанні показників діалогічності та узгодженості ($t=1,91$, $p=0,0687$), які конкретизуються в збільшенні кількості епізодів діалогу як чергування активності та підлаштування дорослого під запити дитини під час взаємодії.

Констатовано значимі зміни показників, що свідчать про позитивну динаміку у формуванні структурних компонентів соціальної взаємодії. Так, в *емоційному компоненті* відбулися значимі зміни: з боку дитини – в розвитку соціально-емоційної сфери ($t=2,15$, $p=0,0432$); з боку дорослого – в емоційному фоні взаємодії ($t=2,11$, $p=0,0409$), що проявлялось в збільшенні долі позитивних емоцій дорослого, в розширенні репертуару емоційних проявів дорослого ($t=2,66$, $p=0,0142$) та прийнятті себе як батьків ($t=2,42$, $p=0,0243$), здатності впливати і регулювати стан дитини ($t=2,35$, $p=0,0280$). Констатовано також покращення оцінки рівня задоволеності дорослих емоційним благополуччям родини ($t=2,28$, $p=0,0330$). Прогресивну динаміку продемонстрували зміни показників *просторово-часового компоненту* соціальної взаємодії, що виявляються у зменшенні відставання дитини в моторному розвитку

($t=2,04$, $p=0,0438$). Спостерігається позитивна динаміка в предметному компоненті соціальної взаємодії, що конкретизується у зростанні частоти вибору дорослим адекватних іграшок та способів дій з ними ($t=2,12$, $p=0,0454$).

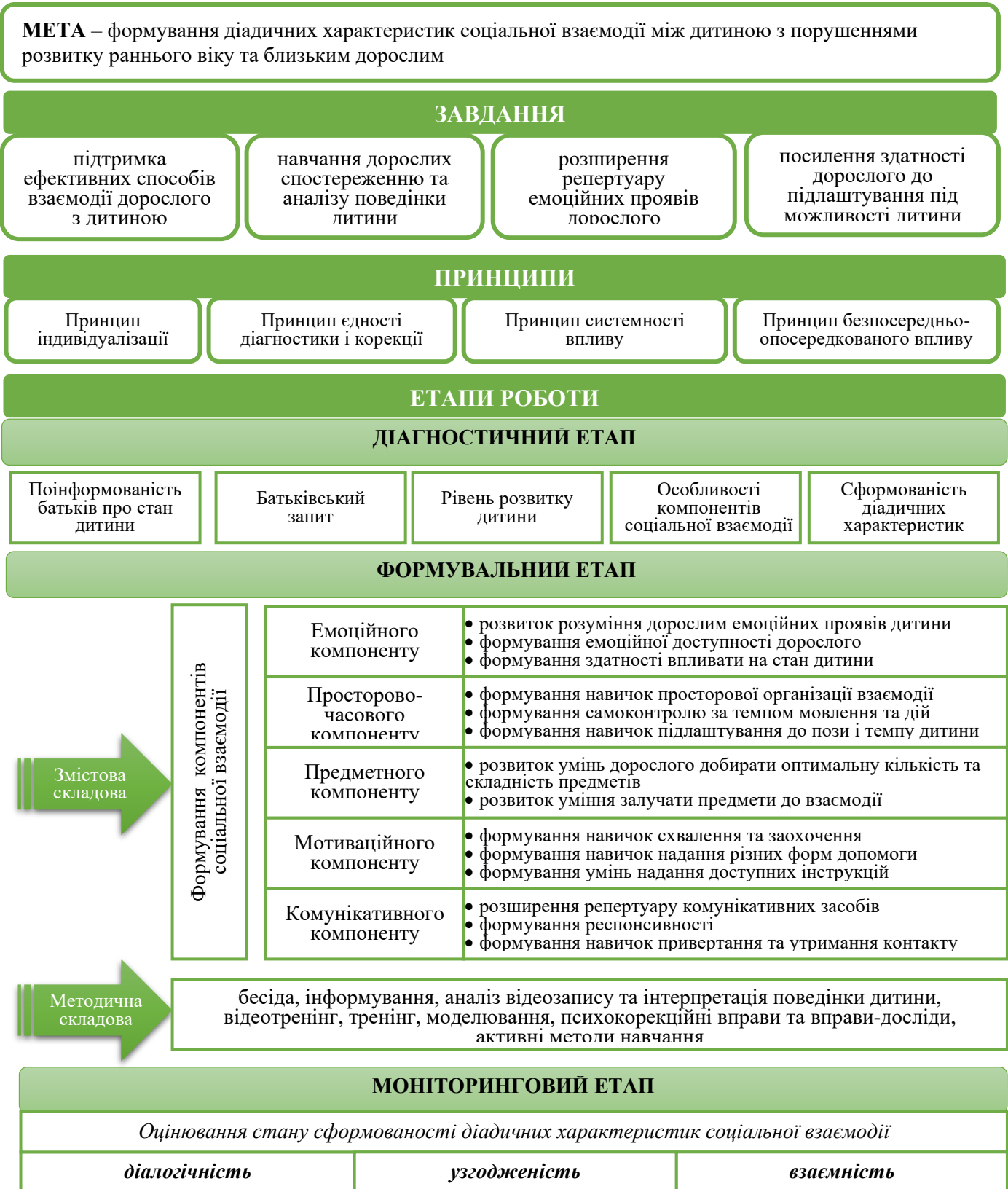

Рис. 2. Структура програми формування соціальної взаємодії в діадах «дорослий – дитина раннього віку з порушеннями розвитку»

Встановлено зміни показників сформованості *мотиваційного компоненту*, які втілюються у частішому використанні дорослим допомоги дитині у вигляді демонстрації та вербального заохочення її до предметно-практичних дій ($t=2,12$, $p=0,0454$). Також з'ясовано динаміку *комунікативного компоненту* соціальної взаємодії внаслідок застосування програми, що виявляється у здатності дорослого сприймати стан дитини та реагувати на нього ($t=2,10$, $p=0,0460$), а також в підвищенні чутливості дитини до впливу дорослого ($t=2,70$, $p=0,0129$).

За результатами формувального експерименту підтверджено, що формування діадної форми взаємодії сприяє оптимізації умов для всебічного розвитку дитини з порушеннями розвитку. Про це свідчить те, що у дітей експериментальної групи порівняно із контрольною групою після апробації програми виявлено значуще зменшення відставання в загальному розвитку ($t=2,31$, $p=0,0309$). Водночас у контрольній групі відзначається лише значуще зменшення рівня відставання в моторному розвитку дітей ($t=2,09$, $p=0,0486$). Поряд із цим, участь в програмі забезпечила підвищення суб'єктивної оцінки рівня якості життя через зростання показника задоволеності фаховою підтримкою, яку отримує родина стосовно забезпечення особливих потреб дитини ($t=2,66$, $p=0,0143$).

Таким чином результати апробації програми формування соціальної взаємодії в діаді «близький дорослий – дитина раннього віку з порушеннями розвитку» підтвердили, що спеціально організований вплив на формування компонентів та діадних характеристик соціальної взаємодії забезпечує умови для оптимізації розвитку дитини та підвищення якості життя родини в цілому.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та експериментальне дослідження проблеми соціальної взаємодії дітей з порушеннями розвитку із близьким дорослим дозволяє зробити такі висновки:

1. За результатами теоретичного аналізу встановлено, що проблема соціальної взаємодії належить до міждисциплінарних. Систематизовано підходи до трактування соціальної взаємодії як системи та процесу соціальних дій суб'єктів, як типу соціальних зв'язків, як форми спілкування. Розглянуто соціальну взаємодію як тип ієрархічно рівневої організації, що утворена початковим рівнем циклічних причинно-наслідкових соціальних дій суб'єктів, що з часом переходить у рівень сумісних соціальних дій, опосередкованих діадним соціальним зв'язком, що надалі досягає найвищого рівня стійких форм спільних дій, які регулюються соціальними нормами – соціальні стосунки.

Встановлено, що ранній вік є сенситивним періодом для переходу соціальної взаємодії дитини з дорослим на рівень діади. В межах раннього дитинства позиція дитини і дорослого в діаді змінюється від повної залежності дитини від дорослого до поступового становлення дитини як партнера і суб'єкта взаємодії.

2. За результатами теоретичного аналізу обґрунтовано структурно-динамічну модель формування соціальної взаємодії дорослого з дитиною в ранньому віці, що містить три складові: суб'єкти взаємодії (дитина, дорослий); компоненти соціальної взаємодії – емоційний, просторово-часовий предметний, мотиваційний та

комунікативний, зміст визначено залежно від суб'єкта взаємодії; рівні соціальної взаємодії – рівень циклічних причинних соціальних дій, рівень діади «дитина-дорослий», рівень дитячо-батьківських стосунків.

3. Емпірично встановлено специфіку соціальної взаємодії дітей з порушеннями розвитку раннього віку з близьким дорослим, що виявляється у порушенні формування усіх структурних компонентів соціальної взаємодії. Зокрема, низькі показники: *емоційного компоненту* виявляються у невиразності емоційних проявів дитини, обмеженості репертуару емоційних проявів дорослих, в дефіциті їхньої чутливості та емоційного прийняття дитини, несформованості здатності впливати на стан дитини; *просторово-часового компоненту* проявляються в обмеженій здатності дитини опанувувати простір, у невідповідності швидкості звернень та дій дорослого темпам обробки інформації дитиною; *предметного компоненту*, що виявляється в затримці когнітивного розвитку та обмеженості розвитку дрібної моторики у дитини, схильності дорослих обирати надто велику кількість складних для дитини іграшок; *мотиваційного компоненту*, що характеризується низькою ініціативністю дитини, домінуванням дорослого під час взаємодії з дитиною та недостатньою підтримкою її активності і власної ініціативи; *комунікативного компоненту*, що проявляється значним відставанням в розвитку активного мовлення дитини, обмеженому розумінні нею зверненого мовлення, низькою чутливістю до впливів дорослого, недостатній респонсивності дорослого на дії і звернення дитини.

Констатовано, що в межах раннього віку при взаємодії дитини з порушеннями розвитку з близьким дорослим між ними не формується повноцінної діади як цілісного утворення, що пов'язано з уповільненим розвитком таких діадичних характеристик як діалогічність та узгодженість їхньої взаємодії.

4. Виявлено прямий зв'язок між уповільненим формуванням діади «дитина раннього віку з порушеннями розвитку – близький дорослий» і рівнем розвитку дитини, що конкретизується в таких тенденціях: порушення формування емоційного компоненту корелює з відставанням дитини в загальному розвитку та опануванні навичками самообслуговування; недостатній рівень сформованості мотиваційного компоненту негативно позначається на показниках когнітивного розвитку; низький рівень сформованості комунікативного компоненту детермінує відставання в мовленнєвому розвитку дитини.

5. Розроблено програму формування соціальної взаємодії в діаді «дитина раннього віку з порушеннями розвитку – близький дорослий», яка складається з теоретичного блоку, що конкретизує мету, завдання і принципи психологічного впливу, та практичного блоку, який визначає етапи практичної діяльності психолога, такі як: діагностичний, що спрямований на вивчення рівня поінформованості батьків про стан дитини, з'ясування батьківського запиту, діагностики рівня розвитку дитини, особливостей компонентного складу соціальної взаємодії та показника сформованості діадичних характеристик; формувальний, що містить змістову і методичну складову; моніторинговий для оцінювання стану сформованості діадичних характеристик соціальної взаємодії.

6. Результати апробації програми свідчать про ефективність її застосування для формування компонентів соціальної взаємодії та її діадичних характеристик.

Встановлено, що використання програми забезпечує позитивну динаміку формування діалогічності й узгодженості сумісних дій дитини і дорослого; а також усіх компонентів соціальної взаємодії, зокрема: *емоційного* за рахунок зростання частоти переживання дорослим позитивних емоцій при взаємодії з дитиною, розширення репертуару емоційних проявів дорослого та прийняття себе як батьків, опанування здатністю впливати і регулювати стан дитини; *просторово-часовим* через розвиток здатності дитини до самостійного пересування та підвищення адаптивності дорослого; *предметним* за рахунок зростання адекватності вибору дорослим іграшок та способів дій, що відповідають стану і можливостям дитини; *мотиваційним*, що втілюється у частішому наданні дорослим допомоги дитині у вигляді демонстрації та вербального заохочення її до предметно-практичних дій; *комунікативним* через розвиток здатності дорослого розуміти комунікативні сигнали дитини та адекватно відповідати на них, а також підвищення чутливості дитини до впливу дорослого.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вирішення проблеми соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим. Перспективами подальшого дослідження є розроблення технологій формування соціальної взаємодії на рівні соціальних стосунків дітей із порушеннями розвитку в дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому віці.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Склянська О.В. Дослідження особливостей емоційної взаємодії та якості життя родин, що виховують дітей раннього віку із порушеннями в розвитку. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2018. Vol.5(9). P.24-28.

Статті у наукових фахових виданнях,

що включені у міжнародні наукометричні бази

2. Склянська О. В. Соціальна взаємодія дитини першого року життя: підходи до вивчення, параметри оцінки та особливості порушень у немовлят групи ризику. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. №3. С. 215–220.

3. Склянська О. В. Соціальна взаємодія дитини раннього віку з близьким дорослим в контексті ранньої психолого-педагогічної допомоги. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2017. №3. С. 69–78.

4. Склянська О. В. Вивчення та корекція взаємодії батьків із дитиною раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку за допомогою аналізу відеозаписів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2018. №2. С. 229–233.

Статті у наукових фахових виданнях України

5. Склянська О. В. Супровід первинної соціалізації дитини з особливими потребами в програмах раннього втручання. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2015. Вип. 30. С. 307–312.

6. Склянська О. В. Програми психолого-педагогічної допомоги дітям раннього віку з порушеннями розвитку та їх родинам. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2017. Вип. 3. С.233-237.

Публікації, що додатково відображають наукові результати

Публікації апробаційного характеру

7. Склянська О.В. Програми ранньої психолого-педагогічної допомоги дітям раннього віку із порушеннями розвитку та їх родинам. Педагогіка та психологія: стратегії, технології, інновації: Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 15 черв. 2017 р.). Київ: ТОВ «Задруга», 2017. С. 83-87.

8. Склянська О.В. Соціальна взаємодія дитини першого року життя: підходи до вивчення та параметри оцінки. International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms: Conference Proceeding (Tbilisi, 29 September 2017). Tbilisi: Baltija Publishing. P. 31-34.

9. Склянська О.В. Соціальна взаємодія дитини раннього віку: параметри оцінки та особливості порушень у дітей групи ризику. Тенденції розвитку психології та педагогіки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 3-4 лист. 2017 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 128-130.

10. Склянська О.В. Організація програм ранньої психолого-педагогічної допомоги дітям раннього віку із порушеннями розвитку та їх родинам. Актуальні проблеми психології і педагогіки: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (м. Харків, 10-11 лист. 2017 р.). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2017. С. 43-46.

11. Склянська О.В. Особливості формування соціальної взаємодії у немовлят та дітей раннього віку групи ризику. Психологія і педагогіка на сучасному етапі розвитку наук: актуальні питання теорії і практики: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 груд. 2017 р.). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 72-75.

12. Склянська О.В. Методи вивчення особливостей взаємодії батьків із дитиною раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку. Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 9-10 лют. 2018 р.). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. С. 83-85.

13. Склянська О.В. Вивчення особливостей взаємодії батьків із дитиною раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку за допомогою аналізу відеозаписів. Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 16-17 лют. 2018 р.). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2018. Ч. 1. С. 65-68.

14. Склянська О.В. Вивчення та корекція взаємодії батьків із дитиною раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку за допомогою аналізу відеозаписів. Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 лют. 2018 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. С. 77-80.

15. Склянська О.В. Вивчення взаємодії в діаді «дорослий – дитина раннього віку з порушеннями розвитку» за допомогою аналізу відеозапису вільної гри. Освіта осіб з особливими потребами: виклики сьогодення: Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 18 черв. 2018 р.). Київ: «Наша друкарня», 2018. С. 148-153.

Склянська О. В. Формування соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Київ, 2019.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню формування соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим. Систематизовано уявлення про структуру соціальної взаємодії дитини раннього віку з близьким дорослим, визначено рівні сформованості соціальної взаємодії та фактори, що впливають на формування соціальної взаємодії з близьким дорослим дитини раннього віку з порушеннями розвитку. В роботі представлено структурно-динамічну модель формування соціальної взаємодії дитини раннього віку з порушеннями розвитку з близьким дорослим, яка виступає теоретичним базисом подальших розробок методики діагностики та програми формування соціальної взаємодії в діаді «дорослий - дитина».

Здійснено експериментальне дослідження особливостей соціальної взаємодії дітей раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим та факторів, що впливають на її формування. Розроблено методику вивчення соціальної взаємодії в діаді «близький дорослий – дитина раннього віку з порушеннями розвитку». Розроблено та апробовано програму формування соціальної взаємодії дитини раннього віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим. Доведено ефективність та доцільність впровадження запропонованих діагностичної методики та програми. Показано значущі зміни в сформованості всіх компонентів соціальної взаємодії в діаді а також позитивну динаміку в розвитку соціальної сфери дітей та якості життя родин в експериментальній групі дослідження.

Ключові слова: соціальна взаємодія, ранній вік, діти з порушеннями розвитку, діада «дорослий - дитина», формування соціальної взаємодії, якість життя.

Склянская О. В. Формирование социального взаимодействия детей раннего возраста с нарушениями развития с близким взрослым. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченко НАПН Украины, Киев, 2019.

Диссертационное исследование посвящено изучению формирования социального взаимодействия детей раннего возраста с нарушениями развития с близким взрослым. Систематизировано представления о структуре социального взаимодействия детей раннего возраста с нарушениями развития с близким взрослым. Определены уровни сформированности социального взаимодействия, а

также факторы, влияющие на формирование взаимодействия с близким взрослым детей раннего возраста с нарушениями развития. В работе представлена структурно-динамическая модель формирования социального взаимодействия детей раннего возраста с нарушениями развития с близким взрослым, которая выступает теоретическим базисом для дальнейших разработок методики диагностики и программы формирования социального взаимодействия в диаде «взрослый - ребенок».

Осуществлено экспериментальное изучение особенностей социального взаимодействия детей раннего возраста с нарушениями развития с близким взрослым и факторов, влияющих на его формирование. Разработана методика изучения социального взаимодействия в диаде «близкий взрослый – ребенок раннего возраста с нарушениями развития». Разработана и апробирована программа формирования социального взаимодействия детей раннего возраста с нарушениями развития с близким взрослым. Доказана эффективность и целесообразность внедрения предложенных диагностической методики и программы. Продемонстрированы значимые изменения в сформированности всех структурных компонентов социального взаимодействия в диадах «взрослый – ребенок», позитивная динамика в развитии социальной сферы детей раннего возраста, а также в качестве жизни семей в экспериментальной группе.

Ключевые слова: социальное взаимодействие, ранний возраст, дети с нарушениями развития, диада «взрослый - ребенок», формирование социального взаимодействия, качество жизни.

Sklianska O. V. Formation of social interaction in children of early age with disabilities with their primary caregiver. – Upon the rights for the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Psychological Sciences, Specialty 19.00.08 – Psychology of Special Needs. Institute of Social Pedagogics and Psychology named after Mykola Yarmachenko National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The goal of this dissertation is to study formation of social interactions in early-aged children with disabilities with their primary caregivers. Based on the analysis of scientific sources, the concept of social interaction of early aged children with their primary caregivers is defined. Theoretical analysis has provided grounds for establishing a comprehensive understanding of the structure of the social interaction of young children with their primary caregivers. Such structure consists of the following: emotional, dimensional and temporal, substantive (scope of surrounding objects), motivational (promotion of child's cognitive activity), communicative, and dyadic characteristics. The levels of social interaction were identified. They are: cyclical social actions of a child and their primary caregiver, level of dyad, parent-child relationships. The paper presents a structural and dynamic model of forming social interactions in early aged children. This model has become a theoretical basis for further research of methods for diagnostics and formation of social interaction.

An experimental study of the features of the social interaction of young children with developmental disorders with their primary caregiver and the factors influencing its formation was carried out. Based on understanding of the structure of social interactions, author have developed a method for evaluating interactions in the dyad between the

primary caregiver and the young child with developmental disorders. The results of the observations by author's method were confirmed and supplemented by scale “Child Development Inventory”, “Questionnaire of Parent-Child Emotional Relations” and “Family Quality of Life”. The paper identifies positive tendencies, as well as difficulties in organizing and maintaining qualitative interactions. An experimental study discovered difficulties in the social interaction of young children with their primary caregivers, which manifest in emotional, dimensional and temporal, substantive, motivational, communicative characteristics and in dyadic characteristics altho.

A program of forming social interaction of young children with developmental disorders with their primary caregiver was developed and tested. Implementation of a program of forming social interaction has allowed to obtain significant improvement in indicators of social interaction: i.e. emotional interaction, organization of surrounding objects and promotion of child's cognitive activity, communication, and dialogic interactions. The program of forming social interaction designed to optimize interaction in the dyads, which has been developed and tested in the present research, has allowed to create necessary conditions to optimize mental development of toddlers with developmental disorders, induce positive changes in each component of social interaction structure and improve the quality of life in the family in general.

Key words: social interaction, early age, children with developmental disorders, forming of social interaction, “adult - child” dyad, quality of life.